

КАТЕГОРІЯ СВЯЩЕННОГО: ПРОБЛЕМИ ЕТИМОЛОГІЇ ТА СЕМАНТИКИ

На підставі аналізу етимології та семантичної структури категорії "священне" у статті висвітлюється онтологічний та аксіологічний аспекти сакрального як генеруючого джерела релігійних та етико-естетичних характеристик, визначаються естетичні конотації цього поняття – піднесене, величне, абсолютно прекрасне, потворне.

Ключові слова: священне, етимологія, семантика, амбівалентність, сакральне мистецтво, естетичне.

Категорію священного, як і будь-яку іншу категорію, неможливо розглядати як позаісторичну, універсальну та незмінну. Її семантичні ознаки та реальне конкретне наповнення історично змінювалися разом із світоглядною картиною світу в процесі розгортання сакрального досвіду.

Різноманітність і складність понять, які відповідають цій категорії в архаїчних мовах, свідчать, що уявлення про священне формувалися в процесі поєднання в єдине семантичне поле доволі різних значень. Звичайно, найбільш переконливі підтвердження цього ми можемо знайти в тих стародавніх культурах, із писемною спадщиною яких ми добре знайомі. Яскравим прикладом є грецька антична традиція. Тексти стародавніх авторів – Гомера, Гесіода, Софокла, Платона, орфіків-гімнографів, Прокла – свідчать про багатозначність категорії священного, що слугувала одним із базових понять для побудови картини світу, розвитку теології, антропології і суспільно-політичних відносин. Семантичне уявлення, яке відповідало цій категорії релігійної свідомості, було утворено розгалуженою структурою ознак. У неї входили ознаки

positivum-calumniosum – хвалене, сповнене силою, належне богам, позитивне – негативне, безпечно – фатально, надлюдське; вони представлені також екзистенційними парами світле – темне, благодатне – згубне, життєтворче – згубити, урятувати – хтонічне, дозволене – заборонене, благословення – прокляття.

Для цих дослідників ознаки *ritualnyi* – присвячене богам, жертвине, жертвова, суцільне. В семантичну структуру включалися також ознаки *ethical* (благочестиве, неосквернене – осквернене, заповдане богами в сфері людських стосунків) та *estheticni* (ціннє, абсолютно прекрасне, потворне). Суттєву роль відігравали також ознаки *psychologicalni* – вражливосте, захоплююче, страхотворне, жахливе. Зрештою, до загальної семантичної структури додавалися *cosmologicalni* (аналогічне – таке, що підносить душу, “забезпечує” їй гідний посмертний статус) та *axiologicalni* ознаки (цінне, екзистенційно значиме, величне).

Для вербального вираження такого багатоаспектного поняття греки користувалися сукупністю декількох слів, серед яких можна виділити основні – *προς*, і *αγιος*. У стародавніх епічних текстах найчастіше грається термін *ιερος*, семантична еволюція якого характеризується специфічною філіацією значень: в основі – значення “сильний,” потім + “сповнений сили завдяки впливу божества”, а звідси вторинне – “священне” [2, 351].

На думку багатьох авторитетних дослідників, найдавнішим значенням, навколо якого почали формуватися семантичні ознаки, що визначали сукупно уявлення архаїчних спільнот про священне, було значення “наділене силою” [6, 78]. Священне розглядалося як потужніша ознака надзвичайної сили, яка панує над людьми, керуючи їх життя. У такому розумінні священне було важливою частиною життя первісних спільнот, виступаючи як іманентна якість цієї сили. Окрім того, вже для ранніх стадій історії характерне не тільки визнання онтології священного, а й процесу взаємозв'язку священного і світського, що виражалося в ієрофанії, пізніше – теофанії.

Особливе значення для нашого дослідження має з'ясування семантики поняття *сакральне*, яке увійшло з латини до словника практично всіх європейських мов, у тому числі і слов'янських.

Латинське поняття *sacrum* походить від давньоримського *sacer*. Як вважає Е. Бенвеніст, латинське *sacer* включає в себе уявлення, які для нас є найбільш точним і спеціальним вираженням “священного” [2, 347 – 348]. Саме в латині найчіткіше проявляється як відмінність між профанним і сакральним, так і амбівалентність “священного” – це і присвячене богам, і демонічне, величне і прокляте, гідне поклоніння і жахливе, таке, що відлякує.

Амбівалентність *sacer* відрізняє його від *sanctus*: семантика останнього поступово набуває цілком позитивного значення. *Sanctus* – той, хто обдарований милістю богів і отримує завдяки цьому якість, що підносить його над людьми; він може стати посередником між людиною і божеством. *Sanctus* застосовується по відношенню до померлих (героїв), поетів, жерців, а також місць, де вони перебувають, пізніше цей епітет починають застосовувати і до самого божества (*deus sanctus*), оракулів, можновладців [2, 349].

Як бачимо, семантика латинського *sacer* близька за значенням до давньогрецького поняття *ieros*. Разом із тим суттєва відмінність полягає в тому, що в семантиці *sacer* майже не представлені сотеріологічні ознаки, натомість гранично виражена амбівалентність римського поняття. Ця амбівалентність полягає, перш за все, в поєднанні значень чистоти і порочності, захисту і небезпеки, благословення і прокляття. Негативні значення *sacer* зумовлені його причетністю до смерті, танатофанії і передусім до ритуального вбивства, в своїх архаїчних початках воно зрошене кров'ю і овіяне холодом смерті. Тому *sacer* мало відношення не тільки до благої, піднесеної, небесної природи священного, але й також до смертоносної, страхітливої, відразливої його сторони. Концептуалізація релігійних уявлень про несвяте, профанне відбувається дещо пізніше. Так, Бенвеніст вказує на значно пізніший, власне латинський, мовний контекст цього поняття [2, 348].

Сукупність значень понять *sacer*, *sacrum* невіддільна від уявлень про конкретного носія надлюдської могутності, поняття про якого тією чи іншою мірою сполучено з ідеєю божества або духа. Сакральне не існувало і не діяло само по собі, але було

явлено, властивістю суб'єкта існування та дії – бога, духа, жерця, предмета, явища тощо. Це поняття вказувало перш за все на особливий буттєвий статус цих суб'єктів, а отже, було *онтологічною категорією*, за допомогою якої свідомість здійснювала акти трансценденції.

Близьке за змістом поняття “сакраментальне” часто вживається як синонім до сакрального. Проте слово “сакраментальний” має ще один смисл: освячений традицією, традиційний, а також – заповітний. Заповіт – союз, договір людини з богом. Заповітний – такий, що генетично і змістовно пов'язаний з божественним заповітом, отже, заповітне несе в собі знаки божественного. У цьому контексті цікаво навести думку С.С. Аверинцева про те, що стародавнє латинське слово “*sacramentum*”, яке вживалося вже в ранньохристиянському обігу щодо церковних “таїнств”, за своїм висхідним смислом означає військову присягу. Сакраментальне – те, чому присягають на вірність. У контексті цієї ідеї сакральний знак є знамення, що вимагає “віри”, і “знаменно”, що вимагає “вірності”, а отже – “знак заповіту” – обцянка і доведення взаємної вірності Бога і людини [1, 129 – 130].

Заповітне – це також і задушевне, втаємничене. Задушевність, інтимність характеризує глибоко особистісну духовну сторону, іманентність духовно-чуттєвих переживань сакрального людиною, а разом із тим – унікальність особистості, її внутрішнього світу, являючи собою форму автентичного буття. Інтимність, прихованість, утаємниченість сакрального, пов'язана з табу, ускладнює саме висловлення про нього. Те, що приховане, “невиправдане”, свідчить саме про себе, але свідчення це звернене тільки до образів, *посвячених*. На думку сучасного дослідника, безпосередній, прямий розгляд священного вимагає звернення до “некомунікативних функцій тексту” [5, 399].

Очевидно, що релігійні уявлення, виражені поняттям *сакральне*, багатозначні, амбівалентні і семантично рухомі, що засвідчує хибність ідеї про апіорний характер категорії священного і не узгоджується із припущенням щодо чистоти та цілісності первісного сакрального досвіду.

Значний інтерес становить семантика понять, якими виражалися уявлення про священне у стародавніх слов'ян. Праслов'яни зберегли в своєму понятті священного як етимологічну, так і семантичну спорідненість із індоєвропейським минулим. Специфічною відмінністю цих уявлень, виражених словами із основою **svkt-*, є майже цілковита відсутність негативних конотацій. Спеціалісти стверджують, що в слов'янській релігійній свідомості рішуча перевага була надана уявленню, яке сягає індоєвропейської епохи, про притаманну священному силу зростання, животворення, плодючості (в архаїчній слов'янській свідомості конкретно-образним уявленням про таку силу виступали рослини – злакові, дерева) [2, 345].

Переконливим аргументом, що підтверджує існування смислової відповідності між семантикою архаїчних уявлень слов'ян про священне і релігійним сприйняттям рослин, є ситуація, описана В.Я. Проппом: на ранній стадії розвитку релігійних слов'янських культів втіленням плодючої сили землі виступає *дерево*. Воно демонструє архаїчній свідомості ті ознаки зростання, міцності, сили, животворення, які в праслов'янській культурі були включені в сакральний контекст і отримали релігійне осмислення [8, 98 – 99]. Як вважає В.Н.Топоров, таке здебільшого натуралістичне розуміння не сприяло підсиленню в категорії священного ознак семантичної амбівалентності, тому “приріст значень” відбувався саме в позитивному модусі [10, 480]. Слід відзначити і відсутність у слов'янських мовах немає двох термінів для означення амбівалентних аспектів священного, в той час як в інших культурних традиціях розрізняється священне-*позитивне*, яке пов'язане з присутністю в ньому божественного начала, і священне-*негативне*, пов'язане із заборонаю для людини вступати з ним у безпосередній контакт.

Дослідникам необхідно зважати і на те, що для виразу нового для слов'ян *християнського* поняття святості використовувалося слово, яке вже в попередню язичеську епоху виступало як *сакральню* відзначений елемент. Духовна ситуація X – XI ст. в Київській Русі, як ситуація двовір'я, сприяла взаємодії поняття святості, успадкованого з архаїчної міфопоетичної традиції, із

додатковими тезонтам християнських текстів – при тому, що обидва – позитив, безумовно, були об'єктами протиставлення їх одне одному (християнська ідея святості як відмова від язичеських уявлень про священне, як подолання останнього, як дещо принципово нове) [10, 442]. У процесі семантичної еволюції посилюється відмінність у значеннях між термінами “священне” і “святий”. Останній все більше набирає етичного значення, вельми далекого від його первинного онтологічного змісту.

Отже, амбівалентний характер священного робить двозначними всілякі спроби людського сакрального досвіду. Священне може проявити себе і як творча, і як руйнівна сила (здаймо двозначний вплив Калі і Шиви в індійській міфології, Перуна в слов'янській тощо). Сліди цієї двозначності простежуються і в Старому Заповіті, відображуються в ритуальній і квазіритуальній діяльності в різноманітних релігійних традиціях (криваві жертвоприношення, нищення витворів мистецтва, навмисне порушення традиційних норм моралі). Цю амбівалентність сакрального можна визначити як божественно-демонічну; божественний бік характеризується перемогою творчої потенції священного над руйнівною, а демонічний – навпаки. Глибинні суперечності амбівалентної природи сакрального були яскраво виявлені у пророчій релігії Старого Заповіту, що сиріяло суттєвому прискоренню елімінації демонічно-руйнівного компонента священного. Поступово зміст поняття змінювався. Священне ставало вищою справедливістю та істиною – святым, що згодом призвело до ототожнення святості і моральної досконалості. Таке розуміння не узгоджується із семантикою “трансцендентне”, “чарісне”, “надподське”. Простеживши цей розвиток, можемо стверджувати: генеза уявлень про священне передусь альтернативі добра і зла, воно мислилося як божественне і демонічне водночас; із часом негативний бік священного елімінується, його зміст раціоналізується, моралізується й ототожнюється з істинним і добрим.

У сучасному філософському та богословському дискурсах помітне суттєве зростання інтересу до онтологічного та аксіологічного аспектів категорії священного. Так, на думку

М. Еліаде, “прояви священного онтологічно творять світ” [11, 22]. Більше того, сам термін “сакральне” часто вживається як своєрідна метакатегорія, що характеризує цілісну систему духовних абсолютів та смисложиттєвих цінностей людини [7, 24 – 25]. Традиції такого підходу були закладені видатними дослідниками – Р. Отто, Е. Дюркгеймом, М. Моссом, Н. Зедербломом та ін. Разом із цим слід зазначити, що в християнському теологічному дискурсі онтологічний аспект священного трактується досить неоднозначно. Частина теологів вважає, що всесвіт твориться в космічній божественній літургії священною силою Бога. Тому все створене є потенційно священним, немає нічого світського в розумінні профанного, нічого нейтрального: або божественне, святе, або демонічне. Людина або є “ангелом святості”, образом Бога, або “носить маску звіра”. Отже, світ і людина як божественні створіння – священні, сакральне – іманентне світові.

До другої точки зору належить концепція, згідно з якою мирський світ є лише профаним, позбавленим трансцендентного виміру, а саме поняття релігії утворилося внаслідок відпадання людини і її світу від власної глибини, від граничних засад буття, тобто від священного [9, 241]. У цьому світі можливі тільки символи священного, коли вони посідають місце священного, це призводить до ідолопоклонства. Священне розуміється переважно як цілком трансцендентне нашому світові, як “цілковито відмінне” [12, 32]. Підстави для такого тлумачення подає Біблія: тільки Бог є *ontos* – сущим, “тим, хто є”, – священним; все створене ним – похідне. Символи священного не є сакральними за власною природою, але завжди за рахунок певної *участі* в силі священного. Ототожнення символів священного із самим священним і є онтологічною засадою ідолопоклонства: “все ідолопоклонство є просто абсолютизацією символів Священного, ототожненням їх із власне Священним” [9, 278].

На нашу думку, священне завжди перебуває на межі між іманентним і трансцендентним як лінія горизонту іманентного буття, що вказує *за* онтологічний обрій останнього – на трансцендентне. В такому розумінні про сакральне доцільно говорити лише в системі “абсолют – людина”. Щоб сакральне

має реальне буття, мають існувати світ, людина, для якої воно є есакральним. Сакралізація – встановлення зв'язку людини з абсолютним, трансцендентним через посередництво іманентного. В сакральному досвіді трансцендентний абсолют відкривається людині.

Священне є характеристикою трансцендентного не тільки в онтологічному, але і в аксіологічному аспекті. Буття, звернене до людини як невідбутне і безумовне начало її екзистенції, стає не просто онтологічною чинністю, але й чинністю аксіологічною. Сакральне вказує на ціннісний пріоритет буття стосовно існування, виражає надособистісне, надіндивідуальне буття. Воно зв'язує дискретні події “божественним вузлом” і побутує як прекрасне і довершене ціле, в якому щезає окрема недосконалість.

Цілком правомірно, на наш погляд, говорити і про естетичні конотації поняття священного. Не підтримуючи намагань окремих авторів віднести термін “сакралізація” до числа фундаментальних категорій сучасної естетики, можемо, однак, погодитися із твердженням про органічну близькість сакралізації, етизації та естетизації як ізаємопов'язаних складових “триєдиного процесу, що характеризує внутрішній зміст становлення й розвитку кожної етнонаціональної культури” [3, 235]. В такому розумінні доцільно виділяти естетичний аспект (грань) сакрального. Адже самий акт сакралізації, творення священних символів як ціннісно-осмислювальна діяльність людської свідомості обов'язково містить у собі естетичний компонент, що проявляється в поєднанні духовної насолоди із гострим чуттєво-емоційним переживанням дійсності. Це свідчить не тільки про універсальний характер, але й про інтегруюче значення естетичного начала у становленні, розвитку та трансляції духовних станів людини.

Естетичний модуль священного виявляється і в його невичерпному виражальному потенціалі. Адже священні символи є репрезентацією цілісності буття, його повноти і вічності, виражаючи в конкретно-чуттєвому, одиничному, кінченому вічне і всезагальне, безкінечне – абсолют. На думку Г.-Г. Гадамера, “естетичне переживання завжди містить у собі пізнання безкінечного, цілого, тому, що... ним безпосередньо представлене

ціле; і саме тому його значення є нескінченним” [4, 114]. Символічна природа естетичного вираження уможлиблює представлення цілого в конкретному чуттєвому акті переживання... як втілення нескінченного в кінченому, ідеального – в реальному.

Саме тому конкретні чуттєві форми виявлення священного завжди естетично відзначені як унікальні, особливі, вражаючі. У своїй класичній праці “Священне” Р. Отто описав найважливіші ознаки духовно-чуттєвого сприйняття сакрального: піднесеність, зачарування (*mysterium fascinas*) і потрясіння (*tremendum*) [12, 71], які можна виявити в будь-яких релігіях, оскільки вони і є тим способом, де людина завжди зустрічає прояви свого граничного інтересу. В цьому причина естетичної принадності і чарівності того, в чому проявляється священне. Унікальні властивості сакральних символів можуть бути охарактеризовані за допомогою тих чи інших естетичних категорій, таких як піднесене, величне, досконале, абсолютно прекрасне, потворне тощо. Досвід священного активізує естетичну функцію людського духу як безкінечне прагнення виразити граничний смисл.

Отже, *онтологічно* священне – відмінне від світського буття і відноситься до вищих рівнів реальності, проте символи священного іманентні людському буттю, репрезентуючи трансцендентне. *Феноменологічно* – це своєрідний епіфеномен, дивний і вражаючий. *Аксіологічно* священне посідає найвищий щабель в ієрархії людських цінностей як абсолютне, імперативне, глибоко шановане, як джерело релігійних та етико-естетичних ціннісних характеристик.

1. Аверинцев С. Поэтика ранневизантийской литературы. – М.: Coda, 1997. – 343 с.

2. Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов: Пер. с фр. – М.: Прогресс-Универс, 1995. – 456 с.

3. Безклубенко С. Д. Фундаментальні категорії сучасної естетики // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. (Альманах). – К.: Знання, 2000. – С. 231 – 246.

4. Гадамер Г.-Г. Истина и метод: Пер. з нім. – Т. I. – К.: Юніверс, 2000. – 464 с.

5. Гриненко Г.В. Сакральные тексты и сакральная коммуникация. – М.: Новый век, 2000. – 447 с.

6. Забияко А.П. Категория святости. Сравнительное исследование антирелигиозных традиций. – М.: Московский учебник, 1998. – 207 с.
7. Медведев А.В. Сакральное как причастность к абсолютному. – Екатеринбург: Банк культурной информации, 1999. – 152 с.
8. Пропп В. Русские аграрные праздники. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1963. – 364 с.
9. Тиллих П. Теология культуры // Пауль Тиллих. Избранное. – М.: Юрист, 1995. – С. 236 – 395.
10. Топоров В.Н. Святость и святые в русской духовной культуре. – Т. 1. – М.: Гнозис, 1995. – 875 с.
11. Эвианде М. Священное и мирское. – М.: Изд-во Московского университета, 1995. – 135 с.
12. Otto R. *Świętość*. – Wrocław: Thesaurus Press, 1993. – 220 s.

Виктория Головей. Категория священного: проблемы этимологии и семантики. На основе анализа этимологии, а также основных направлений семантической эволюции категории “священное” в статье раскрываются онтологический и аксиологический аспекты сакрального как генерирующего источника религиозных и этико-эстетических характеристик; особое внимание уделяется определению эстетических коннотаций данного понятия – возвышенное, величественное, абсолютно прекрасное.

Ключевые слова: священное, этимология, семантика, амбивалентность, сакральное искусство, эстетическое.

Viktoria Holovel. The category of Holy: problems of the etymology and the semantics. The essay elucidates the etymology and the semantic structure of the category of “Holy”. The ontological and valuable aspects of Holy are considered as the sources of religious, ethical and aesthetical characteristics. Some attention is devoted to the aesthetical connotations of Holy, in particular, to the sublime and the beautiful.

Key words: Holy, etymology, semantics, ambivalency, holy art, aesthetical.